

תשובות הגאונים - גאוני מזרח ומערב סימן קמא

...דאע"ג דתפלת ערבית רשות כיון דאית בה שכר גדול נהגו בה ישראל כולהון מימי קדם שלא לאבד שכרן ואדאקשית מן ברייתא אקשי מן קרא דדניאל קא מסיר נפשיה לקטלא משום האי מצוה והא וודאי קושיא על מאן דאמר תפלת ערבית רשות היכי מסר דניאל נפשיה על מלתא דאפי' חובה ליתא ופירוקא דתריין קושיא למאן דאמר תפלת ערבית חובה מחייב אינש למסר נפשיה על הנך תלת מצות דנמנו וגמרו בעלית בית נתזה בלוד והא דמסר דניאל נפשיה משום שמדא דכי אתי רבין א"ר יוחנן ל"ש אלא שלא בשעת השמד אבל בשעת השמד יהרג ואל יעבור ואמרי' אמר רבה בר רב יצחק אמר רב אפי' ערקתא דמסנא דרגילי ישראל למלבש אובם חי למלבש הא סומקי והדא מילתא אפי' לשנוי דאף על מנהגא מיחייב למימסר נפשיה וכיון דאית למימר דלפום הכי מסר דניאל נפשיה איפרק לה קושיה...

איגרת השמד

והמין הרביעי מענין זה השמד בין השמדות ומה שראוי לאדם שיעשה בו. דע שכל השמדות שהיו בזמן החכמים היו מצווים בהם לעבור על המצוות, והיתה במ עשית מעשה, כמו שאמרו בתלמוד, שלא יתעסקו בתורה ולא ימולו את בניהם או שיבעלו את נשותיהם נדות. ואולם זה השמד לא יתחייבו עשית מעשה, זולת הדבור בלבד, ואם ירצה אדם לקיים תרי"ג מצוות בסתר יקיים, ואין אשם לו אלא אם הקרה עצמו בלא אונס שיחלל שבת, והוא אינו בכך אנוס, כי זה האונס אינו מחייב לשום אדם מעשה, אלא הדבור בלבד, וכבר נתאמת אצלם שאין אנחנו מאמינים באותו הדבור, ואינו בפי האומרו רק להנצל מן המלך כדי להפיס דעתו בדבורים מן הדבור, וכל מי שנהרג כדי שלא יודה בשליחות אותו האיש לא יאמר עליו אלא שעשה הישר והטוב, ויש לו שכר גדול לפני השם, ומעלתו במעלה עליונה, כי הוא מסר עצמו לקדושת השם יתברך ויתעלה, אבל מי שבא לישראל אותנו: אם יהרג או יודה? אומרים לו שיודה ולא יהרג, אבל לא יעמוד במלכות אותו המלך, אלא ישב בביתו עד שיצא אם הוא צריך, ומעשה ידי יעשה בסתר, כי מעולם לא נשמע כמו זה השמד הנפלא שאין כופים בו כי אם על הדבור בלבד, ולא יראה מדברי רבותינו זכרונם לברכה שיאמרו: יהרג ואל יעבור ואל יאמר דבר אחד שאין בו מעשה, אבל יהרג כי אשר יחבוהו לעשות מעשה או על דבר שהוא מוזר עליו.

רמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ה

הלכה ג

וכל הדברים האלו שלא בשעת הגזרה ד אבל בשעת הגזרה והוא שיעמוד מלך רשע כנבוכדנצר וחבריו ויגזור גזרה על ישראל לבטל דתם או מצוה מן המצות, יהרג ואל יעבור אפילו על אחת משאר מצות בין נאנס בתוך עשרה בין נאנס בינו לבין עובדי כוכבים ה.

הלכה ד

כל מי שנאמר בו יעבור ואל יהרג ונהרג ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו, וכל מי שנאמר בו יהרג ואל יעבור ונהרג ולא עבר הרי זה קידש את השם, ואם היה בעשרה מישראל הרי זה קידש את השם ברבים כדניאל חנניה מישאל ועזריה ורבי עקיבא וחבריו, ואלו הן הרוגי מלכות שאין מעלה על מעלתן, ועליהן נאמר כי עליך הורגנו כל היום נחשבנו כצאן טבחה, ועליהם נאמר אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח, וכל מי שנאמר בו יהרג ואל יעבור ועבר ולא נהרג הרי זה מחלל את השם, ואם היה בעשרה מישראל הרי זה חילל את השם ברבים ובטל מצות עשה שהיא קידוש השם ועבר על מצות לא תעשה שהיא חלול השם, ואעפ"כ מפני שעבר באונס אין מלקין אותו ואין צריך לומר שאין ממיתין אותו בית דין אפילו הרג באונס, שאין מלקין וממיתין אלא לעובר ברצונו ובעדים והתראה שנאמר בנותן מזרעו למולך ונתתי אני את פני באיש ההוא מפי השמועה למדו ההוא לא אנוס ולא שוגג ולא מוטעה, ומה אם עבודת כוכבים שהיא חמורה מן הכל העובד אותה באונס אינו חייב כרת ואין צריך לומר מיתת בית דין, קל וחומר לשאר מצות האמורות בתורה, ובעריות הוא אומר ולנערה לא תעשה דבר, אבל אם יכול למלט נפשו ולברוח מתחת יד המלך הרשע ואינו עושה הנה הוא ככלב שב על קיאו, והוא נקרא עובד עבודת כוכבים במזיד והוא נטרד מן העולם הבא ויורד למדרגה התחתונה של גיהנם.

כסף משנה הלכות יסודי התורה פרק ה הלכה ד

[ד] כל מי שנאמר בו יעבור ואל יהרג ונהרג ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו. סובר רבינו שכשאמרו יעבור ואל יהרג פירוש צריך לעבור כדי שלא יהרג. אבל שלמים וכן רבים סוברים דאם נהרג ולא עבר צדקה תחשב לו. ונראה שמפרשים יעבור ואל יהרג הרשות בידו לעבור כדי שלא יהרג. וכתב בנימוקי יוסף דאפילו לפי סברת רבינו אם הוא אדם גדול וחסידי ירא שמים ורואה שהדור פרוץ בכך רשאי לקדש את השם ולמסור עצמו אפילו על מצוה קלה כדי שיראו העם ולמדו ליראה את השם ולאבהו בכל לבם:

לחם משנה הלכות יסודי התורה פרק ה הלכה ד

[ד] כל מי שנאמר בו יעבור ואל יהרג ונהרג ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו. וא"ת מה יעשה רבינו לההיא דאלישע בעל הכנפים דכתב הר"ן בפרק במה טומנין דע"כ כיון שהן יכולין לבטלה ממנו על כרחו יעבור ואל יהרג דאל"כ שעת הגזרה הוה והיכי נטלן מראשו אלא שודאי דפטור הוא וא"כ היכי מסר נפשו אלישע ולא מצא הר"ן תירוץ לזה אלא משום מדת חסידות אבל רבינו שסובר דמתחייב בנפשו אם כן איך עשה כן אלישע. וי"ל דרבינו סובר כי אלישע היה חייב למסור עצמו ולא ס"ל כתירוצא דהר"ן דמשום דיכולין לבטלה ממנו תבטל. אי נמי כיון שהיא מצות עשה דהא ר' חנינא בן תרדיון מסר נפשו כדי לעסוק בתורה כדהקשה עליו הרב בית יוסף אף על גב דבכולהו יתירץ הר"ן כמו שתירץ באלישע מ"מ רבינו לא

ס"ל הכי אלא דלדידיה ליכא מדת חסידות בהא וכולהו מסרי נפשייהו משום דמחייבי דלית ליה חלוקו דהר"ן. וכ"ת אלישע היכי נטלן מראשו הא שעת הגזרה הוה והוא היה גוף נקי וחייב בהם כדהקשה הר"ן וי"ל דשאני התם דכבר קיים מצות תפילין באותו היום וכדתיירץ הרב". וא"ת מה יעשה לההיא דדניאל שהביא הר"ן ז"ל שמסר עצמו על תפלה דרבנן דאע"ג דמ"ע להתפלל בכל יום מ"מ תלתא זמני הוה דרבנן ואולי י"ל דשאני התם שהיה עושה בתוך ביתו בצנעה והיה סבור להמלט ולא היה מסכן עצמו בכך:

משנה למלך הלכות יסודי התורה פרק ה הלכה ד

[ד] כל מי שנאמר בו יעבור ואל יהרג ונהרג ולא עבר ה"ז מתחייב בנפשו. (א"ה זו היא שיטתו של הר"מ אבל שלמים וכן רבים ס"ל דרשאי להחמיר על עצמו וזה הוא דעת התוספות פרק אין מעמידין דף כ"ז ד"ה יכול. ולענין בן נח נחלקו האחרונים אם רשאי להחמיר או לא ונתבאר פלוגתא זו בדרשות הרב המחבר ז"ל הנקרא פרשת דרכים יע"ש בדרך האתרים דרוש שני (דף ו' ע"ב). וראיתי להתוספות סוף פרק בן סורר שכתבו וההיא עובדא דשלהי יבמות דא"ל כותי לישראל קטול אספסתא ואי לא קטילנא לך כדקטילנא לפ' דא"ל בשל לי קדרה בשבתא ולא בשיל וקטילתיה שמא לא היה בקי בהלכה דמן הדין לא היה לו למסור עצמו כו'. וק"ל אמאי לא קאמרי דרצה להחמיר על עצמו דלפי שיטתם ה"ז משובח. ונראה דמכאן סיעתא למ"ש ר' ירוחם נ"ח דאם הכותי מכיון להנאת עצמו אסור להחמיר וכן פסק מר"ן סי' קנ"ז יע"ש וכתב הש"ך שם בשם הב"ח דאפילו בפרהסיא אינו רשאי למסור עצמו כיון דאין הכותי מתכוין אלא להנאת עצמו אבל הפרישה ס"ל דבפרהסיא רשאי יע"ש ומדברי התוספות הנזכר מוכח כדברי הב"ח ומש"ה הוכרחו לומר דלא היה בקי בהלכה ודוק):

הגהות מיימוניות הלכות יסודי התורה פרק ה הלכה ג

[ד] ואמרינן בגמרא ברדיפת הדת אפילו ערקתא דמסאנא אסור לשנויי ויהרג ואל יעבור. פירוש רצועות מנעל שנהגו ישראל לשנותן משל עובדי כוכבים משום צניעות ומנהג יהדות. ומכאן כתב רא"ם שאפילו אינה מצוה אלא מנהג רק שהונהג לתרבות ויהדות אם יעברנו נראה כעובר מצוה ועוקרה ויהרג ואל יעבור...

חידושי הרמב"ן מסכת שבת דף מט עמוד א

מאי טעמא אביי אמר שלא יפיח בהם. פי' למאי הלכתא בעי' כאלישע וכי כל מי שאינו צדיק גמור כמותו לא יניח תפילין, אמר אביי לא לענין חסידותו אלא לענין זריזותו וזהירותו דאיהו אדם גדול וזריז בהן היה שהרי נעשה לו נס גדול כזה, ורבא אמר שלא יישן בהם אחת שינת קבע ואחת שינת ארעי, ואף על גב דבמס' סוכה איפליגו בהא מלתא תנאי, אדרבא דהוא בתרא סמכי' זהו כדעת רבינו הגדול ז"ל שהשמיטן לאותן ברייתות שבפ' הישן ולא כתבן בהלכות תפילין, ואי קשיא אלישע שהיה גוף נקי למה נטלן מראשו והא בשעת שמד אפי' אערקתא דמסאנא יהרג ואל יעבור (סנהדרין ע"ד ב'), ה"מ לעבור על מצות לא תעשה אבל אם גזרו לבטל מצות עשה ודאי תבטל ואל יהרג דשב ואל תעשה שאני, ועוד שהן יכולין לבטל על כרחו שיניחוהו בבית האסורין וממילא תבטל, ואף על פי שהיה מניחן שמא היה סבור שלא יראהו אדם או שהיה מוסר עצמו למיתה שלא לבטל מעליו מלכות שמים, ורשאי הוא בכך ואינו כמתחייב בנפשו אף על פי שאמרו יבטל ואל יהרג, שכל מצוה שהחזיקו בה ישראל בשעת השמד נוטלין עליה שכר הרבה ועדיין מוחזקת בידם, ואמרו בהגדה בב"ר מה לך יוצא ליסקל על שמלתי את בני מה לך יוצא ליצלב על שנטלתי את הלולב וכו', וכן מצינו בדניאל שמסר עצמו למיתה על התפלה שהיא מצות עשה דרבנן.

תורת האדם שער המיחוש - ענין הסכנה

ולא מבעיא היכא דאתי גוי ובעי לעבורי לישראל אמצות, אלא אפי' להנאתו של מעביר אסור, דהא עצי אשירה להתרפאות בהם ליכא דבעי לעבורי מילתא, וחולה להנאת עצמו ולרפואתו קעביד ואפ"ה אסור. וכן המעלה לבו טינא הנאת עצמו ופקוח נפש הוא ואפ"ה אסור. ואמרי' (קידושין מ' א') רב כהנא תבעתיה ההיא מטרוניתא סלק לאיגרא ואפיל נפשיה מאיגרא לארעא, ור' צדוק נמי תבעתיה ההיא מטרוניתא, וכולהו סכיני נפשייהו ומייתו גופייהו לקטלא, ואי ס"ד להנאת עצמו של גוי מותר היכי מסכני נפשייהו, וכי חולה שיש בו סכנה ואמרו בקיאים לחלל עליו את השבת מדת חסידות היא לו שימנע עצמו מלחלל, אינו אלא שופך דמים כדאמרן (ירושלמי פ"ח ה"ה) הזריז משובח והנשאל מגונה והשואל שופך דמים, וכל שכן המונע עצמו שמתחייב בנפשו. אלא ש"מ ג' עבירות חמורות הללו לעולם אסור ואפי' להנאה. ואשכחן נמי במרדכי דסיכן נפשיה וכל ישראל לגבי המן משום דנעבד הוה, והתם להנאת עצמו ולכבודו הוא כד' גדל המלך אחשוורוש את המן וכת' וכל עבדי המלך כורעים ומשתחוים להמן.

ספר חסידים (מרגליות) סימן תשפז

הנה מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל ולא היה פוסק בשביל ההגמון הרי אם אדם מחמיר על עצמו בתפלה אע"פ שמסתכן בנפשו בטוב עושה, כמו שעשה דניאל אע"פ שגזר המלך שלא יתפללו וכן אמרו אפי' נחש כרוך על עקבו לא יפסיק.

ר"ן על הרי"ף מסכת שבת דף כב עמוד ב

ומקשו הכא אלישע שהיה לו גוף נקי היאך נטלן מראשו והא קי"ל בפ' בן סורר עד: דבשעת הגזרה אפי' אערקתא דמסאנא יהרג ואל יעבור וי"ל דה"מ לעבור על מצות ל"ת אבל (לא) גזרו לבטל מצות עשה כיון שאינו עובר בידים [מותר] ועוד שהן יכולין לבטלה ממנו ע"כ שיניחוהו בבית האסורין ותיבטל מאליה הילכך תיבטל ואל יהרג וא"ת אם כן היכי מסר נפשיה ומנח כיון שאינו מחויב בדבר נמצא מתחייב בנפשו יש לומר שאע"פ שאינו מחויב ליהרג על קיומיה אפ"ה רשאי למסור נפשו עליה ומקבל שכר שכל מצוה שמסרו ישראל נפשם עליה בשעת הגזרה מוחזקת בידם ומקבלין עליה שכר הרבה ובב"ר מה לך יוצא ליסקל על שמלתי את בני מה לך יוצא ליצלב על שנטלתי את הלולב וכן מצינו בדניאל שמסר עצמו על התפלה שהיא דרבנן:

חידושי הריטב"א מסכת שבת דף מט עמוד א

כיון שהגיע אצלו נטלם מראשו ואחזן בידו. יש מקשים והלא שעת השמד היה וקי"ל בסנהדרין (ע"ד ב') דאפי' אערקתא דמסאני יהרג ואל יעבור כל שכן על מצוה גדולה כזו, **ומסתברא דלא קשיא דהא מצות תפילין בחיוב תורה אינו אלא בשעה שמקבל עליו עול מלכות שמים, ולהניח כל היום הוא מדת חסידות, וכיון שכן לא היה יכול למסור עצמו עליהם על שאר היום, ומורינו הרב ז"ל היה אומר בשם רבינו הגדול ז"ל [ש]לא אמרו יהרג ואל יעבור אלא על ביטול מצות לא תעשה שהרי יש בידו ליהרג ולא יעשה, אבל על מצות עשה שאומרים לו שב ואל תעשה לא יהרג על זה שהרי הדבר בידו לכופו אותו שלא יעשה, והוא ליה באותה שעה כמו שאמרו (סנהדרין ע"ד ב') אסתר קרקע עולם היתה, **ודניאל שמסר עצמו על התפלה לפני משורת הדין היה עושה לפי שהיה הדור פרוץ ויפרצו לעבור בשאר מצוות לא תעשה, וטעם נכון הוא זה, ובסנה' הארכתי בזה בס"ד.****

ספר מגן אבות (למאירי) ענין יט

...ועוד יש לי לומר וכן שנראה לי עקר שלא נאמר הנאת עצמן שרי, אלא במי שראוי לחלק בין הנאת עצמו לכוונת העברה מתורתו, והיינו גוי הבא לאנוסת ישראל כי ההיא (שם) דקטול אספסתא ושדי בנהרא וקטול אספסתא ושדי לחיותא. וכן ההיא דחנן חייטא דאמר ליה חד לגיון אכול נבלתה ואי לא קטילנא לך. וכן ההיא דאסתר אצל אחשורוש, וכן צלמו של נבוכדנצר וכן ההיא קוקי ורימונקי אבל כל שבישראל אצל חבריו כשהאחד מגזם לחברו או ישראל בעצמו כשמסתכן מחמת החולי אינם בכלל, שהכל בכלל העברה הוא, אחר שהם מצווים על קדושת השם מדכתי' ואהבת וגו'. וכן בערה מקראי דנערה המאורסה, ושפ"ד מן הסברא, ואין לחלק בהם כלל בין להנאת עצמם בין לכוונת העברת דתו שהרי שניהם בכלל הדת ואין הענין בלא כונת העברה, הא כל שבגוי לישראל יש לחלק ביניהם בין כונת העברה להנאת עצמן. והדברים ברורים אלא שנשארה להרב מעט ראייה ממעשה דרב כהנא האמור בראשון של קידושין (מ' א) דתבעתיה ההיא מטרוניתא וסלק לאיגרא ונפל ומית ואמר הרב ז"ל דאיכא /דליכא/ למימר דלפנים משורת הדין עבד שאין ראוי למסור עצמו למיתה לפמשה"ד והעושה כן עבירה גדולה בידו דכתי' אך את דמכם לנפשותיכם אדרוש וגו'. (בראשית ט' ה'). **וכבוד הרב במקומו מונח, דכל שבקדוש השם אין עבירה בעשיית לפנים משורת הדין אף על פי שאינו מחוייב בכך, אדרבה יש לו בכך שבח מרובה. וכדאיתמר התם עליה גבורי כח עושי דברו, וכן בר"ע מצינו (עירובין כ"א א) שאמר מוטב שאמות מיתת עצמי ולא אעבור על דברי חברי. וכן כמה גדולים וקדושים שמסרו עצמם על קודשת /קדושת/ השם אשריהם ואשרי חלקם.**

נימוקי יוסף מסכת סנהדרין דף יז עמוד ב

קרקע עולם היא. ...והוא דאמרינן קרקע עולם לפי שיכולין לכופ אותה על כך בע"כ ובכי הא אין לה למסור עצמה למיתה שהרי אפשר שאפילו תמסור עצמה יכופו אותה לדבר עבירה ובכי האי גוונא שרי ואפילו בשלשה עבירות חמורות דאי לא למאן דאמר [שם] אל תקרי לבת אלא לבית דאשת איש היתה אמאי לא מסרה עצמה למיתה על כך וליכא למימר דמשום דלהנאת עצמו הוא שרי דבג' עבירות הללו לא שרי משום הנאת עצמן כדאמרינן גבי העלה לבו טינא לקמן אלא ודאי משום דקרקע עולם היא לא מסרה עצמה למיתה וה"ה לכל דבר שבידיהם להעביר בעל כרחו שאין לנו למסור עצמנו למיתה בשב ואל תעשה כגון אסתר ואפילו בשעת השמד כדאמרינן [שבת דף מט א] גבי אלישע בעל כנפים שנטל תפילין מראשו כשראה קסודור ושעת השמד היתה ואעפ"כ נטלם הוא לפי שהיה בידם להעביר:

נימוקי יוסף מסכת סנהדרין דף יח עמוד א

...וכל היכא דאמרי' יעבור ואל יהרג אין לו למסור עצמו למיתה על קדושת השם ואם מסר הרי זה מתחייב בנפשו אבל אם הוא אדם גדול וחסיד ירא שמים ורואה שהדור פרוץ בכך רשאי לקדש השם ולמסור עצמו אפילו על מצוה קלה כדי שיראו העם וילמדו ליראה את השם לאהבו בכל לבם והיינו דאמרינן [פסחים דף נג ב] מה ראו חנניה מישאל ועזריה שהפילו את עצמן לכבשן האש פירוש ולא השתחוו לצלם שהרי לאו ע"ז היתה אלא אנדרטי של מלכים לכבוד בעלמא אלא מתוך שהיו רובן טועין וסבורים שהיתה ע"ז היה קדוש השם במה שעשאו ואמרינן נמי במדרש מה לך יוצא ליסקל שמלתי את בני מה לך יוצא ליצלב שנטלתי את הלולב **דמשמע שהיו מוסרין עצמן על קדושת השם לפני משורת הדין דודאי לא היו מחוייבין בכך אפילו בשעת הגזירה כיון שבידם להעביר ולבטלם אלא דאפ"ה היו נהרגין מפני שהיתה השעה צריכה לכך:**

בית יוסף יורה דעה סימן קנז

...ואם תאמר היכי אמרינן הכא דאפילו אערקתא דמסאנא יהרג ואל יעבור והא אמרינן בפרק במה טומנין (שבת מט.) **באלישע בעל כנפים שכשראהו קסודור אחד נטל תפילין מראשו והתם שעת השמד הוה תירץ הר"ן בפרק במה טומנין (כב: ד"ה ומקשו) דלא אמרו יהרג ועל /ואל/ יעבור אלא לעבור על מצות לא תעשה אבל לא בגזרו לבטל מצות עשה כיון שאינו עובר בידים ועוד שהם יכולים לבטל ממנו על כרחו שיניחנו בבית האסורים ותבטל מאליה הילכך תבטל ואל יהרג עכ"ל וכן כתב נמוקי יוסף בסוף פרק בן סורר ומורה (יז):**

ומ"ש רבינו על שאר עבירות שאם הוא בצינעא אם ירצה להחמיר על עצמו וליהרג רשאי. הוא בדברי סמ"ק (ס' ג) ובדברי הר"ן בפרק במה טומנין (שם) וכ"כ הרא"ש בפרק אין מעמידין (ס' ט) והביא ראייה מהירושלמי (סנהדרין פ"ג סוף ה"ה) וכ"כ רבינו ירוחם (ני"ח ח"ג קסה ע"ד) אלא שכתב דהיינו כשהגוי מתכוין להעבירו אבל להנאתו נקרא חובל בעצמו. ודלא כהרמב"ם ז"ל שכתב בפ"ה מהלכות יסודי התורה (ה"ד) שהוא מתחייב בנפשו. ודברי הרמב"ן בספר תורת האדם (שער הסכנה ד"ה ולענין ע"א) נוטים לדברי הרמב"ם ז"ל. ונמוקי יוסף בסוף פרק בן סורר ומורה (יח.) כתב כדברי הרמב"ם ז"ל ומכל

מקום כתב שאם הוא אדם גדול חסיד וירא שמים ורואה שהדור פרוץ בכך רשאי לקדש את השם ולמסור עצמו אפילו על מצוה קלה כדי שיראו העם ליראה השם ולא יהיו כולם כדור דאמרינן (פסחים נג): מה ראו חנניה מישאל ועזריה שהפילו את עצמן לכבשן האש פירוש ולא השתחוו לצלם והרי לאו עבודה זרה היתה אלא אנדרטי של מלכים לכבוד בעלמא אלא מתוך שהיו רובן טועין וסבורים שהיתה עבודה זרה היה קידוש השם במה שעשו. ואמרינן נמי במדרש (ויק"ר פל"ב א) מה לך יוצא ליסקל שמלתי את בני מה לך יוצא ליצלם שנטלתי את הלולב דמשמע שהיו מוסרין עצמם על קדושת השם לפני משורת הדין דודאי לא היו מחוייבין בכך אפי' בשעת השמד כיון שבידן להעביר ולבטלם אלא דאפילו הכי היו נהרגין מפני שהיתה השעה צריכה לכך:

שולחן ערוך יורה דעה הלכות עבודת כוכבים סימן קנז

(א) כל העבירות שבתורה, א] חוץ מעבודת כוכבים וגלוי עריות ושפיכות דמים, אם אומרים לו לאדם (ב) שיעבור עליהם או יהרג, ב] אם הוא בצנעה יעבור ואל יהרג. ג] ואם ירצה להחמיר על עצמו וליהרג, א רשאי, ב אם העובד כוכבים (ג) מכוין להעבירו על דת. הגה: ד] ואם יוכל להציל עצמו בכל אשר לו, צריך ליתן הכל ג ולא יעבור (ד) לא תעשה. (ה"ר פרק לולב הגזול ורשב"א ורשב"ד וריב"ש סימן שפ"ז). ה] >א ובמקום שאמרו: כל מי שיש בידו למחות ואינו מוחה הוא נתפס באותו עון, מכל מקום בדבר שיש חשש סכנה אין צריך (ה) להוציא ממונו על זה. (מהר"ו סימן קנ"ו/קנ"ז). ו] ואם הוא בפרהסיא, ו] דהיינו ד (ז) בפני עשרה מישראל, חייב ליהרג ולא יעבור ז] אם העובד כוכבים מכוין להעבירו על דת [ח] >ב אפילו על ה ערקתא דמסאנא (ב"י). אבל אם אינו מכוין אלא להנאתו, יעבור ולא יהרג. >ג] ואם הוא שעת הגזירה ו (ט) על ישראל לבדם, (ב"י בשם נ"י), ז אפילו אערקתא דמסאנא (פירוש רצועת המנעל) (ח) יהרג ואל יעבור. הגה: (ט) י] ודוקא אם רוצים להעבירו במצות לא תעשה, אבל אם גזרו גזרה >ד שלא לקיים מצות עשה, אין צריך לקיימו ושיהרג (ה"ר פרק במה טומנין ונ"י פרק סורר ומורה). מיהו אם השעה צריכה לכך, ורוצה ליהרג ולקיימו, הרשות בידו (מהר"ק שורש פ"ח/קל"ז/בשם הר"ן).

ש"ך יורה דעה סימן קנז ס"ק א

א רשאי - והב"ח פסק כהרמב"ם דכל מי שדינו לעבור ואל יהרג ונהרג ולא עבר ה"ז מתחייב בנפשו וכן דעת הב"י וכ"נ דעת הרמב"ן בס' תורת האדם ומביאו הר"ן פ' יה"כ ובהג"א ממהרי"ח רפ"ק דכתובות כתבו אם רוצה להחמיר על עצמו וליהרג היכא דקי"ל יעבור ואל יהרג צ"ע אי שרי או לא ע"כ וכתב בת"ה סי' קצ"ט והיה נראה דבפולגתא דרבוותא אזלינן לקולא באיסור סכנת נפשות כדאמרינן בעלמא ספק נפשות להקל אמנם י"ל הכא דלענין קדוש השם שלא הקפידה התורה על איבוד נפשות מישראל לא ילפינן לה משאר ספיקות דלית בהו משום קידוש השם ונראה דלפי הענין ושרואין אנו כוונתו מורין לו עכ"ל, וכתוב בהגהת סמ"ק סי' ג' דאותן קדושים ששחטו עצמן שלא סמכו דעתם לעמוד בניסיון קדושים גמורים הם וראיה משאלו ומביאו ב"ח וכ"כ בב"ה בשם א"ח מיהו כ' הא"ח שיש חולקים שאינו יכול להרוג את עצמו ע"ש שהאריך:

ביאור הגר"א יורה דעה סימן קנז ס"ק י

[י] ודוקא כו'. דהרי אלישע בעל כנפים נטלן מראשו והטעם דהרי יכולין להעבירו בע"כ שיטלוהו מראשו וישיבוהו בבית האסורין וז"ש בסנהדרין שם קרקע עולם היא ור"ל שיכולין לכוף אותה בע"כ והקשה שם הר"ן היאך מסר עצמו אלישע בתחלה וכן דניאל בשביל התפלה וכן כל הנך שכל לעיל במדרש ש"ט מה לך כו' ות' דרשאי להחמיר על עצמו למסור במקום שא"צ כמש"ל וכ"כ נ"י בסנהדרין שם על מש"ש דקרקע עולם כו' כנ"ל וכתב דאסור למסור עצמו במקום שא"צ והא דאלישע בעל כנפים וכן חנניה מישאל ועזריה ומדרש ש"ט הנ"ל היינו מפני שהיתה השעה צריכה לכך וכ"כ בד"מ משמו וז"ש כאן מיהו אם כו' וצ"ע שהרי בש"ע פסק שלא כדברי נ"י כמש"ל ואם ירצה כו' ולא הגיה שם כלום ודא ודא אחת היא:

מלבי"ם דניאל פרק ו פסוק יא

(יא) השאלות (יא - יב) למה מסר דניאל א"ע למיתה בשביל התפלה, וחי בהם כתיב, ומן הדין אינו מחויב למסור נפש רק על ע"א וג"ע וש"ד, בפרט שהיה יכול להתפלל בלחש שלא ירגיש אדם בו ורחמנא לבא בעי, ועכ"פ בחדר חשור מוסגר שהחלונות אין מעכבים התפלה, ומלשון הכתוב מבואר שלא נשמר כלל, וכי לא ידע כי בנפשו הוא?, ומז"ש כל קבל די הוה עבד מקדמת דנא, והלא היום כפשע בינו ובין המות?: ודניאל אף שידע שנרשם הכתב, נכנס לביתו וחלונות פתוחים לו בעלייתו נגד ירושלם, ושלוש פעמים ביום כרע על ברכיו והתפלל והודה לפני אלהיו כל עומת שהיה עושה לפני זאת, באר שאף שדניאל ידע מגזירה זאת, לא בטל תפלותיו ג' פעמים ביום ולא התחבא להתפלל בבית אחר שלא ידעו היכן הוא, או בביתו במקום מוצנע, רק נכנס לביתו ועלה אל העליה שהיו חלונותיה פתוחים לצד דרום שהוא לצד ירושלים, והתפלל בכריעה, בענין שכל השכנים יכלו לראות דרך החלונות הפתוחים שהוא כורע על ברכיו ומתפלל, אולם למה עשה כן, והלא לא היה מחוייב למסור נפשו בעבור מ"ע, בפרט לדעת הרמב"ן שתפלה דרבנן, והמלך לא נתכוין להעביר על דת, ולמה הכניס את עצמו בסכנה זו, מפרש כל קבל די הוה עביד מן קדמת דנה, ר"ל שדת המלך לא היה להעביר על דת, ולמנוע שום אדם מעשות חובתו המצווה עליו מאת ה', וטעם הגזרה לא היה רק שמי שירצה לבקש בקשה חדשה פרטית יבקשנה מן המלך והוא יעשה בקשתו, וא"צ לבקש מאלהים ואדם, אבל אין בכלל זה התפלה התמידית שאינו מבקש בקשה חדשה רק מודה לה' ומשבח ומתפלל עניני הכלל, כמו על החיים ועל סליחת עון וכדומה, שאין זה ענין אל המלך כלל, זה לא היה בכלל הדת לפי התכלית שניתן הדת הזה שהיה ענינו להגיד שהמלך מוכן למלאות בקשת כל שואל, וז"ש אחר שנודע לכל שדניאל מתפלל תפלה כזאת בכל יום שלשה פעמים תמיד מצד דתו, ועל זה אינו מוזהר מן המלך שלא כיון לזה כלל לבטל מצוה ולהעביר איש ממצות אלהיו ובהגזרה כתוב די לא יבעא בעו, דהיינו שלא לבקש בקשה, ובדניאל כתוב מצלא ומודה, והבדל גדול יש בין מתפלל ובין מבקש, שהתפלה לא תהיה רק לאלהים, ולא נמצא מאדם לאדם בשום מקום ששופך נפשו להשם לבד, וזה אינו כלל בכלל הפקודה, ועל זה בטח דניאל ולא התירא:

שאלה י"ד

אם רשאי למסור נפשו גם על שאר מצות שבתורה

שאלה: הדוחק בנינו קובנה היה עד אין נשוא, כי בתוך השטח הקטן של הגיטו נכלאו כשלושים אלפים איש ובכל חדר וחדר המבתים הצטופפו יותר מדי דיירים עד כי החדר היה צר מהכיל את כל האנשים שגרו בו.

ומובן מאילו שהלכלוך והזוהמא היו בכלל כך נוראים ואיומים, וחוצן מזה וביחוד, באה הזוהמא בגלל חוסר בגדים, כי לכלואי הגיטו היה על פי רוב רק בגד אחד בכדי לכסות בו את מערומיהם, ולמותר להגיד שלא היתה לאנשים כותנות לגופם ובמקרה הטוב ביותר היתה לאיש רק כותונת אחת ולא היתה לו אפשרות להחליף את מלבושיו התחתונים, וגם לא היה סכון כמה לרחוץ את הגוף ולכבס את הבגדים.

אי לזאת לוקו כלואי הגיטו במכת מצרים השלישית, מכת הכינים שרחשו על האנשים ובגדיהם, ובגיטו לא היו בנמצא שום חומרי ניקוי וחיטוי שבעזרתם אפשר היה להשמיד את תרששים המתועבים האלה, ומרוב הגרידה והלכלוך כוסה עוד האנשים במכות ופצעים והמכל היה רב.

אולם ריוח והצלה מועט היה לכלואי הגיטו בבית המרחץ שהגרמנים הרשו לפתוח בגיטו שהיו קוראים לו „ענטלויוזנג-אנשטאלט“ כדי שישמש מקום ניקוי וחיטוי לכלואים, בבית מרחץ זה היה חדר מיוחד שבו היו המתרחצים שמים את בגדיהם לחיטוי, והחום בחדר זה הי עצום כי היה מיועד לתריגת כל מיני תרששים שרחשו בכגדים.

קכפ

קל

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ה'

המתרחצים היו מקבלים גם מעט סכון נזול שהיה מספיק בקושי לרחיצת גופם אבל לא היה מספיק בשום אופן לכביסת הבגדים וגם לא היה מקום שם במרחץ זה לכביסת בגדים כי אם חדר החיטוי שהמתרחצים היו מצווים לשים בו את בגדיהם.

חשיבות מיוחדת מרובת היתה נודעת למרחץ זה בשביל חולים ותשושים, כי הגרמנים לא הכירו שמחלה או חולשה תהא סיבה מספקת להשתחרר מעבודת הכפיה, אולם משהגיע תורם של האנשים ללכת לה„ענטלויוזנג-אנשטאלט“ והיו מקבלים פתקא שהיו שם, הם היו פטורים מללכת לעבודה, ודבר זה היה חשוב מאוד בשביל החולים והתשושים.

ואני הקטן הייתי הכלן הממונה על מרחץ זה ועשיתי את מלאכת הכלנות ברצון ובחפץ לב, עשיתי את הכל בדיוק גדול והתאמצתי לקבל עצים במידה מספקת בכדי לחמם את המים ואת חדר החיטוי כראוי, וכל עיקר כוונתי היתה לתת את האפשרות לכלואים להנקות מרוב החלאה והזוהמה שדבקה בהם הודות למצבם, ולהכריא על ידי הרחיצה את גופם החלוש וכך להקל עליהם את סבל עבודת הפרך ולחזק את נפשם ורוחם.

ולא אחת אמר לי ידידי הרב הגאון הצדיק ר' יהושע לעוויןסאן הי"ד, מנהל ישיבת ראדין, נכד הח"ח זצ"ל, שנשאר גלמוד בגיטו קובנה כי נשפחתו נשארה בראדין, מקנא אני בכך בגלל המצוה הגדולה הזאת עושה, כי הרחיצה במרחץ נותנת לי חיות ורצון חיים כדי לזכות לראות בנחמת ישראל ובמפלתן של הגרמנים הארורים ימ"ש.

ונצלת את דבר היותי הכלן, להחזיק את המרחץ סגור ביום שבת ומועד לרבות ערב שבת וחג, ואפילו בימי החורף, וראש מועצת הזקנים שהיה נקרא בלע"ז ה„עלסטען-ראט“, דר. אלהנן עלקעס, אמר לי כמה פעמים שאני מסכן בזה את נפשי באם יודע

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ח' קלא

לגרמנים שאני סוגר את המרחץ בשבתות וכימים טובים כלי שום סיבה.

עוד הוא אמר לי שהוא מוכן לתת לי עבודה אחרת, ולמה לי להיות עסוק בעבודה פחותה ככלנות שאינה לפי כבודי כרב בישראל, ולא עוד שאני סמכן בעבודה זו את חיי בגלל זה שאני משבית את המרחץ בשבתות ומועדים.

אולם אני אמרתי לו, שאני שמח בחלקי ומרוצה לעשות עבודה זאת שאני רואה אותה כזכות גדולה בשבילי, כי אטו מילתא זוטרתא היא לנקות ולטהר בני ישראל מחלאתם וזוהמתם ולהצילם על ידי כך מנגע ומחלה.

ועבודה זו שהוא אומר שהיא פחותה בשבילי ואינה לפי כבודי, אדרבה גדולה היא וחשובה היא עד מאוד, כי על ידה אני יכול לבוא לעזרת הכורחים מהמכצר לתשיעי הידוע לשמצה, כי שם במכצר ההוא היו עובדי הכפיה עסוקים בשריפת גופות היהודים שהוצאו להורג על ידי הגרמנים, כפי ישמרתני במפורט בספרי „הורבן ליטה“, וכורחים אלה שהיו עסוקים בעבודה איומה של של שריפת גופות יהודים הרוגים, ידעו היטב שבסופו של דבר יוצאו גם הם להורג על ידי הגרמנים שירצו למחות את עקבות פשעיהם לבל ישאר מהם זכר ולמען יוכלו אחר כך להכחיש ולומר, לא פעלנו און, לזאת לא היו היהודים האומללים האלה חוסכים כל טאמץ והיו משתדלים לברוח מהמכצר התשיעי ולהגיע לגיטו.

מהבורחים האללו ומכנדיהם היה נודף ריח של מתים בגלל טיפולם בגופות ההרוגים, וריח ההרוגים נספג בהם ובכנדיהם, ולזאת מיד כשהיו מצליחים לברוח לגיטו, היו נכנסים למרחץ זה להתרחץ ולשפשף היטב את גופם עד שיפוג מהם ריח המות של ההרוגים, ואת כנדיהם היו שורפים בתנור המרחץ, וכעבור איזה זמן לאחר שהיו

קלב

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ח'

נחים קצת בניטו היו כורחים הלאה לתוך היערות כדי להציל את עצמם ולספר מה שהגרמנים הארורים עוללים ליהודים במצר התשיעי.

ופעם כשבא הרוצה הגרמני פילגראם ימ"ש לבקר ולראות המרחץ בשבת, ומשראה אותו סגור הוא שאל, למה המרחץ סגור היום ואיפה הוא המפקח על המרחץ.

וכששמעו זאת כלואי הגיטו חוקו עלי דכריהם לפתוח את המרחץ בגלל הסכנה הנשקפת לי אם אחזיק אותו סגור, אולם אני לא נעניתי להם, וכשבאתי אחר כך לבית גאפאנאוויץ ללמוד את שעורי הקבועים עם תלמידי, הם שאלו אותי, איך זה מותר לי לסכן את עצמו, הלא רק על ג' עבירות שינו הדין של יהרג ואל יעבור, והיאך זה מותר לי לסכן את עצמי על שמירת מצוה אחרת כמו שמירת שבת?

וזאת היתה תשובתי להם: בשבת (מט.) איתא, אמר ר' ינאי תפילין צריכין גוף נקי כאלישע בעל כנפים כו', ואמאי קרי ליה בעל כנפים, שפעם אחת גזרה מלכות רומי הרשעה גזירה על ישראל שכל המניח תפילין ינקרו את מוחו, והיה אלישע מניחם ויוצא לשוק, ראהו קסדור אחד, רץ מפניו ורץ אחריו, וכיון שהגיע אצלו נטלן מראשו ואחזן בידו, אמר לו מה זה בידך, אמר לו כנפי יונה, פשט את ידו ונמצאו כנפי יונה, לפיכך קורין לו אלישע בעל כנפים, ומאי שנא כנפי יונה משאר עופות, משום דאמתיל כנסת ישראל ליונה שנאמר כנפי יונה נחפה בכסף וגו', מה יונה כנפיה מגינות עליה אף ישראל מצות מגינות עליהן.

וכתב שם בחדושי הרמב"ן על זה, ואי קשיא אלישע שהיה גוף נקי למה נטלן מראשו הא בשעת שמד אפילו אעקרתא ומסאנא יהרג ואל יעבור, הני מילי לעבור על מצות לא תעשה אבל אם גזרו לבטל מצות עשה ודאי תבטל ואל יהרג דהא שב ואל תעשה שאני, ועוד שהן יכולין לבטל ע"כ שיניחוהו בבית האסורין וממילא תבטל, דאף על פי שהיה מניחן שמא היה סבור שלא יראהו אדם או שהיה מוסר עצמו למיתה שלא לבטל מעליו מלכות

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ה'

קלג

שמים ורשאי הוא בכך ואינו כמתחייב בנפשו אף על פי שאמרו יבטל אל יהרג, שכל מצוה שהחזיקו בה ישראל בשעת השמד נוטלין עליה שכר הרבה ועדיין מוחזקת, ואמרו בהגדה בבראשית רבה, מה לך יוצא ליסקל על שמלתי את בני, מה לך יוצא ליצלב, על שנטלתי את הלולב וכו', וכן מצינו בדניאל שמסר עצמו למיתה על התפלה שהיא מצות עשה דרבנן.

ועי' בר"ן בשבת שם שגם כן כתב, היכי מסר גפשיה ומנח כיון שאינו מחוייב בדבר נמצא מתחייב בנפשו, י"ל שאע"פ שאינו מחוייב ליהרג על קיומה אפילו הכי רשאי למסור נפשו עליה ומקבל שכר מצוה שכל מצוה שמסרו ישראל נפשם עליה בשעת הגזרה מוחזקת בידם ומקבלין עליה שכר הרבה, עיי"ש.

וגם המאירי במגן אבות עמוד פ"א פסק, שכל שבקידוש השם אין שום איסור בעשיית לפנים משורת הדין, אף על פי שאינו מחוייב בכך, ואדרבה יש לו שכר מרובה על זה ועליהם נאמר גבורי כח עושי דברו.

ועי' היטב בתוס' עבודה זרה (כו:) בד"ה יכול שכתבו, ומיהו רבנן פליגי כו' ואמרי דבפרהסיא אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור ובצנעא יש חילוק בין עבדת כוכבים לשאר מצות דבשאר מצות יעבור ובעבודת כוכבים יהרג כו', ואם רצה להחמיר על עצמו אפילו בשאר עבירות רשאי כמו ר' אבא בר זימרא דירושלמי שהיה אצל עובד כוכבים א"ל אכול נבלה ואי לא קטילנא לך, א"ל אי בעית למיקטלי קטול, ומחמיר היה דמסתמא בצנעא הוה.

וגם הרא"ש ז"ל בסוף סימן ט' כתב שם, ואם רוצה אדם להחמיר על עצמו ליהרג על שאר עבירות בצנעא רשאי ולא מיקרי חובל בעצמו כדאיתא בירושלמי כו'.

דרי' חזינן מכל המובא דרשאי אדם למסור נפשו גם על שאר מצות שבתורה, ושמירת שבת הרי היא מצוה גדולה עד מאוד ששקולה כנגד כל מצות

קלד

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ה'

שבתורה, ועוד אמרו רבותינו כל המשמר את השבת כאילו קיים כל התורה וכלה מחלל את השבת כאלו כופר בכל התורה.

מעתה לפי זה הרי בודאי מותר לי למסור נפשי ולהסתכן עבור שמירת שבת, ולכן שפיר קא עבידנא שאני מחזיק את בית המרחץ הזה סגור ביום השבת, כי לצערנו הרב ודאבון נפשנו נתחלל השבת בגיטו עד בלי הכיר, כי הגרמנים הארורים ימ"ש הרי מכריחים את היהודים לעבוד גם בימי שבת וחג כך שבמשך הזמן עלול השבת להשכח בגיטו, לזאת מן הראוי להסתכן על שמירת שבת ולהזכיר את יום השבת לקדשו.

ואף על פי שהרמב"ם בפרק ה' מהלכות יסודי התורה הלכה א' כתב, כשיעמוד עובד כוכבים ויאנוס את ישראל לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה או יהרגנו, יעבור ואל יהרג שנאמר במצות, אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, וחי בהם ולא שימות בהם, ואם מת ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו, עיי"ש ברמב"ם, מכל מקום לעת כזאת שהודות למצב הקשה בגיטו לא ניכר השבת לגמרי, נראה לי שאני יכול לתמוך יתדותי בכל הגי רבבתא שבתורה סבירא להו כהרמב"ם בזה ומתירין להחמיר וגם על שאר מצות שבתורה כדי להחזיקן בשעת הגזירה והשמד, וכל המחמיר ועושה כן יש לו שכר מרובה על זה ועליו נאמר גבורי כח עושי דברו, כמו שכתב המאירי שהבאתי.

זהו מה שהשבתי לתלמידי אשר שאלוני היאך מותר לי לסגור את המרחץ בשבת ולסכן את נפשי, והנני סמוך ובטוח שאכן קויים בי מה שהבטיחו כל הגי אשלי רברבי שהבאתי, שעל החזקת מצוה מכל שאר מצות שבתורה בשעת הגזירה והשמד, כדי שתהא מוחזקת בישראל כמו שהחזיקו בה מקדמת דנא, מקבלים שכר מרובה.

והודות לזה הגעתי עד הלום להנצל מעמק הבכא בגיא ההריגה ולזכות לראות במפלתן של רשעים זרעו של עמלק הלל לד' בחיי ולזמר לאלקי בעודי.

סימן י"א

אם מותר להכניס עצמו לסכנה בגלל תורה ותפלה בצבור.

שאלה: ביום י"ג אלול תש"ב הוציא הצר הצורר הנאצי ימ"ש את הצו שאסור ליהודים כלואי הגיטו לברך את ה' במקהלות ולהתאסף בכתי כנסיות ובתי מדרשות לתורה ולתפלה ולזעוק לה' בצר להם ולהפיל לפניו תחינה שיעזור להם ויושיע לחלץ נפשם מן המיצר ולפדותם מרדת שחת.

כלואי הגיטו שבווי הלב ונדכאי הרוח, רצוצי הגוף ומרי הנפש אחרי יום של עבודת כפיה מפרכת נוהגים היו לנשות את עמלם בהתאספם במקדש מעט, בית הכנסת ובית המדרש, ולקבוע עתים לתורה מפי מלמדים להועיל בהברות ש"ס ומשניות ולשמוע דברי תוכחה ומוסר, עידוד ונוחם מפי רבנים ודרשנים שהנעימו מדברותיהם והעניקו לשומעים מצוף אמרי נועם של דברי חז"ל ונסכו לתוכם רוח תקוה ובטחון אמונה ויראה בקדוש ישראל צורו וגואלו שיקום להשיב נקם לצריו ולמחויץ ראש הפתן הנאצי על ארץ רבה ורכבות אלפי ישראל יזכו לראות בעיניהם נקמת דם עבדיו השפוף.

וגם אני זכיתי להיות ממצידיקי הרבים שהמשיכו בתוך חשרת החושך ואפלת הצרות להרביץ תורה לעם ה' ובבית מדרשי שהיה מפורסם וידוע בשם "אבא יחזקאל'ס קלויז" המשכתי להגיד לפני קהל ועדה את שעורי הקבועים וגם אחר כך כשהזדים הארורים נטו קו על בית המדרש הזה שחתו את הודו ועשאוהו לבית סוהר העתקתי את מושבי לתוך, "הלוית המת קלויז" ולבית הכנסת שבבית גאפינוביץ שברחוב וויטנא ולתוך בית הכנסת של חיים שאפיר שברחוב ווארענא סמוך לבית, "מועצת הזקנים" (עלצטען ראט) וכיחוד התמסרתי לשעורים היומיים שלימדתי בחברת, "תפארת בחורים", ככל המקומות

ס שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ב'

הללו חזקתי בעזרת שוכן מרומים ברכים כושלות ורפות הרוח של צעירי ישראל והמוני עם, והתאמצתי ללמדם בינה ודעת שידעו ויבינו שכשם שמכרכין על הטובה כך מברכים על הרעה ועלינו להוחיל דומם לעזרת ה' ולישועתו כי טוב ה' לקווי ולמיחלים לחסדו וקרוב הוא לכל קוראיו אשר יקראוהו באמת, ושעלינו להודיין באמונה ובטחון לשאת עול בשמחה ורצון כי יש תקוה לאחריתנו.

והנה הרשעים הארורים שלכם האכזר חרש אך רע כל היום על זרע עם קדוש מעינים לא נעלם מקור הכוה והעידוד הנובע ממקומות התורה והתפלה ומאחר שכל-מגמתם ושאיתם היתה להכניס בלכות הכלואים רוח של יאוש ואבדן עצה, לכן הם גזרו כאמור את גזרתם שאסור ליהודים כלואי-הגיטו לברך את ה' במקהלות בכתי הכנסת ובתי המדרש ולהתאסף שם לשם תפלה ולימוד, וכל העובר על הפקודה אחת דתו להמית.

ואז בזמן ההוא בא אלי ר' נפתלי וויינטרויב הי"ד גכאי בית הכנסת של גפינוביץ הי"ד ושאל אותי כדינה של תורה, אם מחויב הוא להסתכן במסכנת גוף ונפש לילך להתפלל בציבור בקלויז שהיה רגיל בו להשכים ולהעריב? האם מחויב הוא למסור את נפשו על תורה ותפלה או לא?

תשובה: שאלה זו מסתעפת לשני ענפים והיא שאלה אחת שיש בה שתיים: (א) האם יש חיוב למסור את נפשו על תורה. (ב) האם יש חיוב למסור את נפשו על תפלה, וזה אשר השבתי בעזרת החונן לאדם דעת על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון.

במס' עבודה זרה דף י"ח ע"א גרסינן: תנו רבנן כשחלה רבי יוסי בן קיסמא הלך רבי חנינא בן תרדיון לבקרו אמר לו חנינא אחי אי אתה יודע שאימה זו מן השמים המליכה שהחריבה את ביתו ושרפה את היכלו והרגה את חסידיו ואיבדה את טוביו ועדיין היא קיימת, ואני שמעתי עליך שאתה יושב ועוסק בתורה ומקהיל קהלות ברבים וס"ת מונח לך בחיקך, אמר לי מן השמים ירחמו, אמר לו אני אומר לך דברים של טעם ואחה אומר לי

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ב'

סא

מן השמים ירחמו, תמה אני אם לא ישרפו אותך ואת ספר תורה באש אמר לו רבי מה אני לחיי העולם הבא אמר לו כלום מעשה בא לידך, אמר לו מעות של פורים נתחלפו לי כמעות של צדקה וחילקתים לעניים, אמר לו אם כן מחלקך יהי חלקי ומגורלך יהי גורלי, אמרו לא היו ימים מועטים עד שנפטר רבי יוסי בן קיסמא והלכו כל גדולי רומי לקבורו והספידוהו הספד גדול ובהזירתו מצאוהו לרבי חנינא בן תרדיון שהיה יושב ועוסק בתורה מקהיל קהלות ברבים וספר תורה מונח לו בחיקו הביאותו וכרכוהו בספר תורה והקיפוהו בחבילי זמורות והציתו בהן את האור והביאו ספוגין של צמר ושראום במים והניחום על לבו כדי שלא תצא נשמתו מהרה וכו' עיי"ש.

והנה הרמב"ם בפרק ה' מהלכות יסודי התורה הלכה א' פסק: כל בית ישראל מצווין על קדוש השם הגדול הוזה שנאמר ונקדשתי בתוך בני ישראל ומוזהרין שלא לחללו שנאמר ולא תחללו את שם קדשי כיצד כשיעמוד עובד כוכבים ויאנוס את ישראל לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה או יהרגו יעבור ואל יהרג שנאמר במצות אשר יעשה אותם האדם וחי בהם וחי בהם ולא שימות בהם ואם מת ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו. ובהלכה ב' שם פסק: במה דברים אמורים בשאר מצות חוץ מעבודת כוכבים וגלוי עריות ושפיכת דמים אבל שלש עבירות אלו אם יאמר לו עבור על אחת מהן או תהרג יהרג ואל יעבור, ע"כ עיי"ש.

ולכאורה יש לתמוה על דברי הרמב"ם מהך סוגיא דעבודה זרה שהבאנו לעיל, שהרי מאחר שרבי יוסי בן קיסמא הזהיר את רבי חנינא בן תרדיון על גודל הסכנה שיש בלימוד התורה והקהלת קהלות ברבים ואמר לו, תמה אני אם לא ישרפו אותך ואת ספר תורה באש, אם כן היאך מותר היה לו לרבי חנינא בן תרדיון להסתכן סכנת נפש על לימוד התורה ולמסור את עצמו עליה לשריפה, והרי פסק כאן בהלכה א' שאם מת בשאר מצות ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו, והרמב"ם עוד הגדיל ופסק שאם מסר את נפשו במקום שאינו מחויב הרי הוא כשופך דמים.

אמנם בסנהדרין דף ע"ד איתא: כי אתא רב דימי אמר רבי יוחנן לא שנו אלא שלא בשעת גזרת המלכות אבל בשעת גזרת המלכות אפילו מצות קלה יהרג ואל יעבור כי אתא רבין אמר רבי יוחנן אפילו שלא בשעת גזרת

סב

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ב'

מלכות לא אמרו אלא בצינעה אבל בפרהסיא אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור מאי מצוה קלה אמר רבא בר רב יצחק אמר רב אפילו לשנויי ערקתא דמסאנאי, עיי"ש היטב כל הסוגיא.

וְכֵן זה ודאי שאין להקשות על דברי הרמב"ם מההיא דעבודה זרה שהרי התם בשעת הגזירה היה שהמלכות הרשעה גזרה שלא לעסוק בתורה, ולכן שפיר הוא מאי דעביד רבי חנינא בן תרדיון שמסר את נפשו על לימוד התורה, ועי' היטב בכסף משנה שם מה שהאריך בזה להוכיח שלא כדברי הר"ן, עיי"ש שכתב וז"ל וכתב הר"ן בפרק במה טומנין דלא אמרו יהרג ואל יעבור אלא לעבור על מצות לא תעשה אבל לא דגורו לבטל מצות עשה כיון שאינו עובר בידים ועוד שהם יכולים לבטלה ממנו על כרחו שיניחוהו בבית האסורין ותבטל מאליה עכ"ל, וקשיא לי שהרי רבי חנינא בן תרדיון מסר נפשו כדי לעסוק בתורה וכן רבי יהודה בן בבא כדי לסמוך זקנים, ובמדרש מה לך יוצא ליצלב על שמלתי את בני ואין לומר מדת חסידות שנו כאן אלא משמע שעל פי הדין היו עושין כן וההיא דאלישע בעל כנפים לא מרעא דכבר קיים באותו היום מצות תפילין וגם לא אמר לקסודר שמקיים גזירתם עכ"ל הכסף משנה עיי"ש היטב.

ועי' גם כן בספר החינוך מצוה רצ"ו שכתב: ומה שמצינו מעשים לחסידים הראשונים שנהרגו אפילו על ביטול מצוה וכעין מה שאמרו חז"ל מה לך יוצא ליסקל על שמלתי את בני מה לך יוצא ליצלב על שנטלתי הלולב, מדת חסידות עשו הם וראו שהדור היה צריך לכך.

ומכר זאת נראה שבנידון דידן שהיתה שעת גזירה רעה וחמורה על לימוד התורה וכפי שראינו שהודים הארורים שפכו את כל חמתם בראש ובראשונה על הרבנים וגדולי התורה מתוך רצון וכונה שידום קול התורה ולא ישמע קול יעקב בהיכלי התורה הישיבות ובבתי הכנסיות והמדרשות ולזאת הוציאו צו לסגור את כל מקומות התורה והתפלה כאמור לעיל ואפילו על חדרים של תינוקות של בית רבן גזרו שלא ילמדו בהם ולקחו בחזק יד מכלואי הגיטו כל ספרי התורה ויתר ספרי קודש, בעת הזאת בודאי שיש החיוב על כל אחד ואחד למסור את נפשו על לימוד ועיסוק התורה וכדאמרינן בסוגיא דסנהדרין שהבאנו לעיל דבשעת גזרת המלכות אפילו על מצוה קלה

יהרג ואל יעבור ובפרט על גזירה שהם גוזרים על לימוד התורה שהיא חיינו ואורך ימינו ובה ציווינו להגות יומם ולילה.

וְרָאָה גם מה שכתב הר"ן בחידושו למס' סנהדרין שם וז"ל: אבל בשעת הגזרה אפילו מצוה קלה יהרג ואל יעבור, פי' בין בצנעה בין בפהרסיא וטעמא דמילתא שבשעה שאומות העולם חושבין לבטל ישראל מן התורה צריך לעשות חיוק כנגדן שלא לקיים מחשבתן ומוטב שיהרגו כמה מישראל ואות אחת מן התורה לא תבטל בזמן שהם רוצים לבטל אותה מישראל בכלל ואם שמע להם אפילו בחודרי חדרים הדבר מתפרסם מפני שמצאו שהועילה גזרתם ולפיכך יהרג ואל יעבור, עכ"ל עיי"ש.

וְקָל וחומר בן בנו של קל וחומר בנידון דידן שהנאצים ימ"ש רצו להכריח את עם ישראל ותורתו גם יחד ולכבות אורו של עולם על גזרתם המרה שהם גזרו שלא להקהיל קהלות ללימוד התורה בבתי כנסיות ובתי מדרשות, בודאי שכדי להפר עצתם ולקלקל מחשבתם החובה מוטלת על הירא וחרד לדבר ה' למסור את נפשו על קדושת לימוד התורה ומחלקו של רבי חגיגה בן תרדיון יהא חלקו ומגורלם של יתר מקדשי שמו ברבים, קדושי עליון משעשעי דת יומים הרוגי מלכות, יהא גורלו, ויחד אתם הוא יחיה לקץ הימין ויהא מזומן לחיי העולם הבא.

וְכֵן זה אם הגזירה היתה שלא יעסקו בתורה, אמנם אם העכו"ם גזרו על עם בני ישראל שלא ישפכו את שיחם ולבם לפני אביהם שבשמים במקהלות ושלא יתאספו בצבור בבתי כנסיות ובתי מדרשות לשמוע אל הרבה ואל התפלה, אם חייבים הם למסור את נפשם על כך, הנה מצאנו ראינו שגזירה מעין זו נגזרה על דניאל איש-חמודות אולם הוא לא נכנע לגזירה זו ומסר את נפשו על התפלה אף שידע שיזרקוהו על כך לגוב של אריות כדאיתא בדניאל פרק ו':

וְזָה לשון הכתובים שם וחל מפסוק ז': אדין סרכיא ואחשדרפניא אלן הרגשו על מלכא וכן אמרינן לה דרויש מלכא לעלמין חיי; אתיעטו כל סרכי מלכותא סגניא ואחשדרפניא הדבריא ופחותא לקימא קים מלכא ולתקפה אסר די כל די יבעה באו מן כל אלה ואנש עד יומין תלתין להן מנך מלכך יתרמא לגב אריותא; כען מלכא תקים אסרא ותרשם כתבא די לא להשניה כדת מדי

ופרס די לא תעדא: כל קבל דנא מלכא דרויש רשם כתבא ואסרא; ודניאל כדי ידע די רשים כתבא על לביתה וכיון פתיחן לה בעליתה נגד ירושלם זומנין תלתה ביומא הוא ברך על ברכוהי ומצלא ומודא קדם אלהה כל קבל די הוא עבד מן קדמת דנה.

וְעַי' בש"ס ברכות דף ל"א ע"א אמר ר' חייא בר אבא לעולם יתפלל אדם בבית שיש בו חלונות שנאמר וכיון פתיחן וגו', הרי חזינן שדניאל לא רק שלא שמע לגזירה זו שגזרה מלכות על התפלה אלא שהוא דקדק בתפלתו להתפלל בבית שיש בו חלונות ומסר את נפשו למיתה שיזרקוהו לגוב של אריות וכדאיתא שם בפסוק י"ז: באדין מלכא אמר והיתיו לדניאל ורמו לגבא די אריותא ענה מלכא ואמר לדניאל אלהך די אנתה פלח לה בתדירא הוא ישיזבנך.

וְעַי' במלבים שכבר הקשה לשאול בביאורו על ספר דניאל לאמר, למה מסר דניאל את עצמו למיתה בשביל התפלה והלא וחי בהם כתיב ומן הדין אינו מחויב למסור נפשו אלא על עבודה זרה וגילוי עיריות וש"ד, ובפרט שהיה יכול להתפלל בלחש שלא ירגיש אדם בו, ורחמנא לבא בעי, ומלשון הכתוב הרי מבואר שלא נשמר כלל וכי לא ידע כי בנפשו הוא, ומה זה שכתוב כל קבל די הוא עבד מן קדמת דנה, והלא היה כפושע בינו ובין המות, ובפרט לדעת הרמב"ן שתפלה היא דרבנן, והמלך לא נתכוין כלל להעביר אותו על דת, ואם כן למה הכניס את עצמו בסכנה זו.

וְעַי' גם כן בספר מעין החכמה על המצות שהקשה זאת לדעת הרמב"ם דהיכא דהדין הוא דיעבור ואל יהרוג אינו רשאי למסור את נפשו ואם כן איך מסר דניאל נפשו על התפלה שהיא מצות עשה, ותירץ שיעקר כוונתם היתה להעבירו על הדת, ועי' בריטבי"א שבת מ"ט.

וְגַם בשו"ת גאוני מזרח ומערב סימן קמ"א הביא תשובת רב שרירא גאון שעמד על דבר זה וכתב שבשעת שמדא היה הדבר ואמר רבה בר רב יצחק דאפילו על ערקתא דמסנא יש לו למסור את נפשו, וכן מובא בספר המנהיג הלכות מעריב סימן פ"ה, ועי' בספר עמק שאלה להגאון הנצי"ב זצ"ל על השאלות סימן מ"ב אות ב'.

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ב'

סה

אולם בשו"ת הרדב"ז ח"ד סימן אלף קס"ג כתב שדניאל ראה שהדור פרוץ ורצה לגדור גדר כדי שידעו מעלת התפלה ולכן מסר את נפשו על כך, או שי"ל שמכאן ראייה כשיטת הסוברים דמשום מדת חסידות אדם רשאי למסור את נפשו, ומדת חסידות שנו כאן אצל דניאל, וגם בספר חסידים של ר' יהודה החסיד סימן תשפ"ו כתב מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל ולא היה פוסק בשביל השר שעבר לפניו, דאדם מחמיר על עצמו בתפלה אף על פי שמסתכן בנפשו והוא כטוב עושה כמו שעשה דניאל אף על פי שגזר המלך שלא יתפלל.

ד"ר חזינן מכל זאת את רום גודל מעלת התפלה וערכה שרשאי אדם לסכן את עצמו עליה ולמסור את נפשו כדי לקיים מצוה זו וכמו שעשה דניאל ואפילו שלא בשעת השמד והגזירה כדחזינן מדברי הרדב"ז ור' יהודה החסיד, ועל אחת כמה וכמה בשעת השמד והגזירה יכמו שכתב רב שרירא גאון ובספר מעין החכמה.

ועל אחת כמה וכמה בנידון דידן שכל עיקר כוונת הגרמנים הרשעים היתה לגזור על היהודים שיתבטלו ממצות תפלה כדי שעל ידי כך יועבר מעל פניהם צלם אלקים, והיתה שעת גזרה ושמד שגזרו לא רק על גופם ונפשם של כלואי הגיטו אלא שגזרו גם על אמונתם ודתם, שאם כל עיקר כוננתם היתה רק על אבדן גופם ונפשם למה זה איפוא גזרו לסגור את בתי הלימוד והתפלה באיימם שכל העובר על הפקודה את נפשו הוא קובע, וכן ראינו שהזדים הארורים דקדקו להטיל את עבודת הכפיה על היהודים ביתר שאת וביתר כובד דוקא בימי שבת חג ומועד כדי שיחללו מקדשי שבועי את קדושתו וקדושת המועדים בעשיית מלאכה למען חיעקר מלבם אמונתם בצורם ובוראם, ועקירת האמונה מן הלב הלא היא מעין הפולחן לע"ז שהדין הוא בזה יהרג ואל יעבור.

אולם להורות לאחרים הלכה למעשה שחייבים הם למסור את הנפש על תורה ותפלה בודאי שאי אפשר, ומדניאל וחבריו חנניה מישאל ועזריה שמסרו את עצמם למות על קידוש השם אין להביא ראייה כלל, דבאמת גם עליהם טעמא בעי, וכמו דמצינו בגמרא פסחים דף נ"ג ע"ב עיי"ש דגרסינן: ת"ש עוד זו דרש תודוס איש רומי מה ראו חנניה מישאל ועזריה שמסרו

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ב'

סו

עצמן על קדושת השם לכבשן האש ופירש רש"י מה ראו שלא דרשו וחי בהן ולא שימות בהן, עיי"ש, נשאו קל וחומר בעצמן מצפרדעים, ומה צפרדעים שאין מצווין על קדושת השם כתיב ובאו ועלו בביתך וגו' ובתנוריד ובמשארותיך, אימתי משארות מצויות אצל תנור הוי אומר בשעה שהתנור חם אנו שמצווין על קדושת השם על אחת כמה וכמה, ועיי"ש היטב בתוס' ד"ה מה ראו.

והמבואר מדברי רש"י שהבאנו והתוס' דמצד הדין בודאי לא היו חייבין למסור את נפשם מכח הדרשה של "וחי בהן ולא שימות בהן", ולהכי באמת פריך הגמרא עליהם "מה ראו" למסור את נפשם.

אלא עיקר טעמם של דניאל וחבריו היה מטעם המבואר בב"י יו"ד סי' קנ"ז בשם הנמוקי יוסף, שאם הוא אדם גדול וחסיד וירא שמים רשאי לקדש השם אפילו על מצוה קלה כדי שילמדו העם לאהבה את ד' וליראה אותו בכל לבם, וכמו שכתב הרמב"ם ב"אגרת תימן" וז"ל שם: וזה שהאדם כשיעשה מצוה מן המצוות ולא יערב עמהם כוונה מן הכוונות אלא אהבת ד' יתעלה ועבודתו לבוד, הנה הוא מקדש את ד' ברבים, וכמו כן אדם גדול כשימנע עצמו מן הענינים שהם מכווערים אצל בני אדם ואף על פי שאינם מכווערים בעיניו, יקדש השם, ע"כ. נראה מזה שעיקר תלוי הוא בכוונה הנפשית, ולכך אם אינו רוצה לעבור על אחת ממצוות ד' וכוונתו לקדש שם שמים בלא כוונה אחרת הרי קיים בזה מצוות קידוש השם, ואם אין כוונתו טהורה, הרי זה מתחייב בנפשו, וכמו שפסק הרמב"ם בפרק ה' מהלכות יסודות התורה ה"א שהבאנו לעיל "שאם מת ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו".

ולכן באמת כתב הרמב"ם ב"אגרת תימן": וכל מי שנהרג כדי שלא יודה בשליחות אותו האיש לא יאמר עליו אלא שעשה הישר והטוב ויש לו שכר גדול לפני השם ומעלתו במעלה עליונה, כי הוא מסר עצמו לקדושת השם יתברך, אבל מי שבא לישאל אותנו אם יהרג או יודה, אומרים לו שיודה ואל יהרג וכו' עיי"ש היטב בלשונו הטהור.

ומבואר מהאמור לעיל שאין סתירה כלל בין הדברים הללו של הרמב"ם ב"אגרת תימן" שהעלה על גס גודל מעלת האיש "שנהרג כדי שלא יודה בשליחות אותו האיש", ובין מה שפסק בפ"ה מה' יסודי התורה

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ב'

ה"א "שאם מת ולא עבר הרי זה מתחייב בנפשו", מפני שב"איגרת תימן" מדבר הרמב"ם על איש בעל כוונה טהורה וזכה, דק על דק אין נבדק, שכל מחשבתו היא אך ורק לקדושת שמו יתברך ויתעלה מבלי שיתערב בה שמץ מן מחשבה אחרת, ובודאי לאיש כזה קדוש יאמר לו, "שעשה הישר והטוב ויש לו שכר גדול לפני השם ומעלתו במעלה עליונה כי הוא מסר עצמו לקדושת השם יתברך", אבל מי שבא לשאול אותנו אם יהרג או יעבור על כל אלו שמצד הדין נאמר עליהם "וחי בהם ולא שימות בהם", והרי בודאי אי אפשר לנו לרדת לסוף דעתו ומחשבתו לדעת אם כוונתו היא באמת טהורה וזכה, ואם לא נתערב בה שמץ של מחשבה אחרת לזאת לאיש כזה שבא לשאול אותנו בדת מה לעשות, כתב הרמב"ם ב"אגרת תימן" שם, ש"אומרים לו שיודה ולא יהרג", אבל אם מחשבתו באמת אינה זכה וטהורה כדבעי ואף על פי כן מת ולא עבר, איש שכזה מתחייב בנפשו וכמו שכתב הרמב"ם בפ"ה מהלכות יסודי התורה ה"א, ובאיש שכזה הוא מיירי שם, ונמצא שדברי הרמב"ם בהלכותיו ובאגרת תימן עולים בד בבד ואין בהם שום סתירה כלל.

ול זאת בנידון דידן לא מלאני לבי להורות לשואל שילך לסכן את עצמו ולהתמסר על קדושת השם לשם תורה ותפלה בצבור, כי מי יודע אם מחשבתו טהורה וזכה מכל שמץ וסיג עד שיהא במדרגת מעלת דניאל וחבריו חנניה מישאל ועזריה שמסרו עצמן על קדושת השם אפילו על דבר שיש לדרוש עליו "וחי בהם ולא שימות בהם", אבל מאידך גיסא לא אסרתי עליו לעשות כן מטעם מה שכתב הרמב"ם בפ"ה מה' יסודי התורה ה"א, שהרי כל ישראל קדושים הם ובעלי נפש שחוצבה משמי מרומים ממעלות הכי עליונות, כי מצד הדין יש להשאיר את הדבר הזה להכרעת כל אחד ואחד כפי גודל הרגשתו ומעלתו אהבתו ויראתו, ובודאי שבעל הדין והרחמים יורה לו את דרכו, דרך החיים.

ולכן בודאי שיש למסור את הנפש על קיום התורה והתפלה ולעשות כמעשה דניאל איש חמודות שמסר את נפשו וגופו על התפלה למרות שידע שיטילוהו ויזרקוהו לגוב של אריות, וכן נהגו זרע קודש בני אל חי שהמשיכו לנהוג כמנהגם מקדמת דנא ללמוד ולהתפלל בצבור, וכמו שדניאל הוא מצלא ומודא קדם אלהה כל קבל די הוא עבד מן

סח

שאלות ותשובות ממעמקים, חלק ב'

קדמת דנה, כן גם הם המשיכו לברך את ה' במקהלות ולקבוע עתים לתורה ברבים.

וגם בראש השנה של שנת תש"ג לא פחדו היהודים שהגרמנים ימ"ש ישמעו את קול השופר שהם תוקעים בשעת תפילתם לקרוע את השטן הצר המשחית מעליהם, ולא רק התכנסו בצבור להתפלל במקומות התפלה שקבעו אלא אפילו בבית החולים שבגיטו התפללו בצבור בראש השנה והיוזמים את הדבר היו דוקא הרופאים המתבוללים שלא חשו לגזירה זו בהיותם נכונים למסור את נפשם על מצות התפלה.

וגם אני המשכתי את שעורי הקבועים ברבים מדי יום ביומו למרות הגזירה האיומה הזאת, ולא עוד אלא שחברי "חפארת בחורים" שיכללו וגמרו את בנינו של מר זינגער ברחוב קאקלו מספר 8, סיידוהו ושיפצוהו, וסידרו בו חשמל ועשו גם כן מחבואה כדי להנצל מהגרמנים, ולא נתקררה דעתם עד שעשו חג של חנוכה הבית בשעה שכלתה כל מלאכת שיכלול הבגין הזה והתחלנו בו ללמוד את שעורינו הקבועים ואת הדרשות שדרשתי לפניהם לעודד את רוחם לחזקם ולאמצם.

ואמרי פינו היו לרצון לפניו ית"ש שזכינו בזכות התורה והתפלה לצאת מגיא־ההריגה בשעה שכרע נפל האויב ואנחנו קמנו ונתעודד לצאת מאפלה לאורה.